

18. YÜZYILDA OSMANLI “DEVLETİ” NASIL TANIMLAMANABİLİR? (Merkez ve Taşra’dan Bakışla)

Yusuf Alperen Aydın, Yahya Koç, Şaduman Tuncer, Fatma Zehra Beyaz

Osmanlıların kurdukları siyasi yapı, tarihî seyir içinde aldığı şekiller sonucunda bildik bir öğretiyle “aşiret-beylik-devlet-imparatorluk” şeklinde sıralana gelmiştir. Böylece okunduğunda ilerlemeci bir yaklaşımı aksettirse de bu sıralamanın devletin geçirdiği yapısal dönüşüme dikkati çekmesi bakımından işlevsel bir yanı bulunmaktadır. Osmanlılar, aşiret ve beylik dönemlerinde baskın olan askeri himayeci devlet geleneğinin asabiyet odaklı güç anlayışından sıyrılarak devleti, siyasi, iktisadi denetim mekanizmaları ve ideolojiye bağlı örgütsel yapılanmalarla takviye edip 16. yüzyılda, meşruiyetini monarktan alan kozmopolit bir bürokrasinin idaresindeki bir imparatorluğa dönüştürmüşlerdir. Siyaset yapıcılarının merkezde ve taşrada bu imparatorluğun iktidarını sürdürmek üzere kullandığı, içinde farklı strateji, yöntem ve taktikleri barındıran “alet çantası” ise işlevselliğini 19. yüzyıla kadar sürdürmüşe benzetilmektedir. Merkezde ve taşra toplumları içinde tebarüz eden siyaset yapıcılar ve kendileriyle ittifak edilen araçlar, devletin ve toplumun yaşadığı siyasi, sosyal ve ekonomik krizler karşısında, bu “alet çantası”nın içinden kimi zaman iktisadi denetim araçlarını, kimi zaman ideolojik bağlanma araçlarını kimi zaman da zora dayalı kontrol araçlarını çekip kullanarak krizleri aşmaya çalışmışlardır. Böylece devlet olarak bilinen örgütlü iktidar sürekli yeniden üretilmiş ve tanımlanmıştır. Bu panelde devletin 18. yüzyılda yapılan tanımlamaları hem merkezdeki hem de taşradaki siyaset yapıcılarının ve araçlarının bakış açılarından verilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın arifesinde Batı cephesinde önemli toprak kayıpları yaşamış, bunun neticesinde devlet ricali, “devletin” adeta ana karakteristiği olan fetih siyasetini bir kenara bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu gelişme, Osmanlı siyasetçi ve münevverleri üzerinde siyasî ve fikrî bakımdan derin bir kırılmaya sebebiyet vermiştir. Siyasetçiler, henüz modern tarihçiler tarafından mahiyeti tam olarak anlaşılamamış bazı iktisadi-siyasî-askerî reformlarla yeni durumla baş etmeye çalışmışlardır. İçinde bir grup siyasetçinin de bulunduğu münevver zümre ise İbn Haldun’un uzviyetçi görüşünün tesiri altında “devlet” olgusunun yapısı üzerinde imal-i fikr eylemişler ve meşhur görüşün tesirinde kalarak “devletin” ömrünü uzatacak birtakım tekliflerde bulunmuşlardır.

İlerlemeci tarih anlayışı ile dönem tarihçilerinin söz konusu uzviyetçi görüşünün tesirindeki modern tarihçiler, toprak kayıplarını da göz önünde bulundurarak Osmanlı Devleti’nin bu dönemde durağan bir yapıya mahkûm olduğu görüşünü savunmuşlardır. Devletin, eski yapısını yenileyemediği, yeni gelişmelere ayak uyduramadığı için canlılığını kaybettiği görüşü, son yıllara kadar tarihçiler arasında revaç bulmuştur. Halbuki yapılan son araştırmalar devletin, asrın başlarında gerek hakimiyet alanını tahkim etmek gerekse de yeni dünya düzenine ayak uydurmak için önemli girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı kroniklerinden ziyade arşiv vesikaları üzerinden takip edilebilen bu reform süreci, Mehmet Genç, Halil Sahillioğlu, Yavuz Cezar gibi bazı iktisat tarihçileri tarafından iktisadî bakımdan önemli oranda resmedilmişse de mevzunun siyasî ve askerî cepheleri hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir. Yapılan değişimlerin merkez ve taşra siyasetindeki bütüncüllüğü veya farklı şekillerdeki

tezahürleri de araştırılması gereken hususlardandır. Bunun yanı sıra devlet adamlarının bu değişimleri gerçekleştirme motivasyonlarının keyfiyetinin, yani gerçekten devleti dönüştürmenin mi yoksa elde kalan toprakların bekasının korunmasının mı amaçlandığı ya da dönemsel gelişmelerin farklı süreçleri olgunlaştırdığı birtakım örüntülerin mi bu değişimlerde etkili olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir.

Öte yandan devletin örgütsel şemasının ve meşruiyet dairesinin merkezinde yer aldıkları düşünülen padişahların, 18. yüzyılda aslında hizip mücadeleleriyle yüzleşmek zorunda kalan merkezi iktidar paydaşlarından biri haline geldikleri anlaşılmaktadır. III. Ahmed'in tahta geçişi ve sonrasındaki gelişmeler, bu durumu örneklendirmek bakımından dikkat çekicidir.

Ele alınan dönem 18. yüzyıl olunca, devlet ve toplum arasındaki etkileşimin, yerel elitlerin toplumsal iktidarın şekillenmesinde üstlendikleri inisiyatiflerle daha dikkat çeker hale geldiği anlaşılmaktadır. Taşrada, kırsal kesimden devşirdikleri ekonomik imkanları siyasi güce tahvil edebilen ayan, mültezimler gibi yerel güçlerin yanı sıra şehir merkezlerinde askerî statülere sahip olan çeşitli gruplar, ulema ve şerifler gibi şehirlî elitler söz konusu inisiyatifleri üstlenmişler ve devletle iktidara yönelik bir etkileşim içine girmişlerdir. Bu etkileşim ve münasebetler üzerinde durmak, bu yüzyılda devletin aldığı format hakkında fikir sahibi olmayı sağlaması bakımından önemlidir. Osmanlı arşivi ve yerel kaynakların, tabir yerindeyse "birbiriyle konuşturulması" yoluyla şekillenen yaklaşım ve yöntemleri benimseyen araştırmacılar, yerel elitlerin devletten elde ettikleri statülerle bölgesel iktidarlarını güçlendirdiklerini ve kendi alanlarını koruyabildiklerini ortaya koymuşlardır. Taşrada toplumsal iktidarın sürdürülmesi konusunda kadim imparatorluk strateji ve taktiklerine sahip olan devlet ise bu dönemde, bu strateji ve taktiklerle birlikte elindeki zor gücü ve örgütlülük sayesinde iktidar alanının tamamına hükmetmenin gayretinde olmuştur.

İmparatorluk merkezinde ve taşrada yer alan büyük şehirlerdeki ilmiye mansıplarına gelebilmek için mücadele veren ulemanın devletle münasebetleri ve etkileşimleri, diğer yerel elitlerden farklılaşarak, "ideoloji"ye bağlı bir kontrol mekanizmasının işletildiği bir mahiyet kazanmıştır. Bu bağlamda merkez uleması, İslam dininin Sünnî anlayışını benimseyen Osmanlı devlet ricalinin bu tavrının hem destekçisi hem de şekillenmesinde önemli role sahip olan bir kesim olmuştur. Söz konusu anlayışın dış politikada ve içerde iktidarın sürdürülmesindeki rolü malumdur. Osmanlı dönemi aynı zamanda, ulemanın devlet tarafından oluşturulan bürokratik ve hiyerarşik yapılanmaya dahil edilmesi sürecinin olgunlaştığı bir dönem olmuştur. Taşrada, örnekse Arap vilayetlerinde, ilmiye bürokrasisine tabi olan kadılar, merkezi hükümetin iradesiyle şekillenen kanunların uygulanmasının takipçisi olmuşlardır. Hükümetin Arap vilayet merkezlerinde görevlendirilen bu kadıların Hanefî mezhebine mensup ve Türkçe konuşan ulemadan olmasındaki ısrarı, yine ideolojiye bağlı kontrolün elden bırakılmaması doğrultusundaki iradenin bir tezahürü olarak görülebilir. Ulema üzerinde kurulmaya çalışılan ideolojiye bağlı kontrol mekanizmalarının işletildiği bu vasatta, devletin yerelde iktidarını sürdürme konusunda farklı eyalet merkezlerinde ulemanın dahil edildiği hangi süreçleri olgunlaştırmaya çalıştığı, ulema arasında devletle uyumun hangi saiklere göre nasıl şekillendiği, devlete ve temsilcilerine karşı yapılan eleştirilerin hangi sebeplerle yapıldığına dair sorular daha bir önem kazanır.

Bu panel kapsamında katılımcılar, 18. yüzyıl Osmanlı devlet yapısında meydana gelen değişimler çerçevesinde, dönüşüm veya tahkim süreci olarak adlandırılabilir dönem merkez

ve taşradaki gelişmeler çerçevesinde değerlendireceklerdir. Bu kapsamda devlet merkezi ve siyaset pratiklerinin, yüzyıl başında geçirdiği değişimler nazara verilecek, bu siyasetin akabinde taşranın birbirinden farklı üç bölgesindeki tezahürleri ortaya konulacaktır. Nihayetinde Osmanlı devletinin bu dönemde değişen yapısına dair bazı izlenimler paylaşılacak ve devletin tahkim edilerek bekasının sağlanmaya mı çalışıldığı yoksa bir kabuk değiştirme sürecinin mi yaşandığı tartışılacaktır.